પંખીલોક

★ પ્રવીણ સરવૈયા

આપણે જ્યારે પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ વિશે વાત કરીએ ત્યારે બતકનું નામ તરત યાદ આવે. સરોવરો અને તળાવોમાં વસતું આ પંખી આપણે ત્યાં દરેક સ્થળે જોવા મળે છે.

આપણે ત્યાં બતકની ઘણી જાત જોવા મળે છે. જો કે, બતક જેવાં દેખાતાં બધાં પંખીઓ બતકની જાતનાં જ હોય એમ નથી. કેટલીક યાયાવર છે, જે સાઈબીરિયા અને અન્ય પ્રદેશમાંથી અહીં આવે છે. તો અમુક બતકો અહીંની સ્થાયી અધિવાસી છે, જે અહીં પ્રજનન કરે છે. આપણા દેશની બધી

ટીલિયાળી બતક (Indian Spot-billed duck)

તે ખૂબ ઝડપે ઊડી શકે છે. તે બીજી બતકો સાથે બહુ ઓછી ભળે છે. માણસથી એ બહુ ભડકે છે, તેથી કોઈ માણસને જોતાં જ તે ઊડી જાય છે. તે સામાન્ય રીતે મૂંગી રહે છે, પણ ભડકે ત્યારે 'ક્વેક' એવો અવાજ કરે છે. એને એકાંત સ્થળ વધુ પસંદ છે

બતકોમાં સૌથી વ્યાપક ટીલિયાળી બતક છે. અંગ્રેજીમાં તે 'સ્પોટ-બિલ્ડ ડક' કે 'ગ્રે ડક' તરીકે ઓળખાય છે. આ આપણી કાયમી નિવાસી બતક છે અને મોટી તેમજ સુંદર પણ છે.

દેખાવમાં તે ચડઊતર ભીંગડાં જેવી આકૃતિના આછા અને ઘેરા રંગની ભાત ધરાવે છે. એનું કદ પૂરા બે ફૂટનું છે. આ લંબાઈ તેની ચાંચથી પૂંછડી સુધીની ગણાય છે. સામાન્ય રીતે તે પાણીમાં કે જમીન પર હોય ત્યારે બે ફૂટ જેટલી ન લાગે. તેની પાંખ ઉપર સફેદ, કાળો અને લીલા જેવો ત્રિરંગી પટ્ટો છે. તેના પગ કેસરી રંગના છે. તેની ચાંચ કાળી, પણ છેડે પીળા રંગની છે. ચાંચના મૂળમાં બંને બાજુ કેસરી રંગનું એક-એક ટપકું છે.

ટીલિયાળી બતક અન્ય બતક કરતાં પાણી પર તરવાની વધુ કુશળતા ધરાવે છે. તે ડૂબકી મારીને પોતાનો ખોરાક મેળવે છે.

નર-માદા બંને દેખાવમાં સરખાં છે, પણ કદની દૃષ્ટિએ નર થોડો મોટો લાગે છે. તે બરુવાળા છીછરા તળાવમાં જોડીમાં કે નાની ટોળીમાં જોવા મળે છે. તેનું ટોળું બીજી યાયાવર બતકો જેટલું મોટું હોતું નથી. તે પાણીમાં ઊંધા માથે થઈને વનસ્પતિ, જીવાત વગેરે મેળવે છે. તે ડૂબકી મારે ત્યારે માત્ર પૂંછડી જ બહાર દેખાય છે.

તે ખૂબ ઝડપે ઊડી શકે છે. તે બીજી બતકો સાથે બહુ ઓછી ભળે છે. માણસથી એ બહુ ભડકે છે, તેથી કોઈ માણસને જોતાં જ તે ઊડી જાય છે. તે સામાન્ય રીતે મૂંગી રહે છે, પણ ભડકે ત્યારે 'ક્વેક' એવો અવાજ કરે છે. એને એકાંત સ્થળ વધુ પસંદ છે. અનુકૂળ જળાશય મળે તો આ બતક પ્રજનનસ્થળ તરીકે તેને પસંદ કરી લે છે.

માળો બનાવવા માટે તે ઘાસનો ઉપયોગ કરે છે. તેમાં પીંછાં વડે મુલાયમ ગાદી બનાવવામાં આવે છે. ગાદી બનાવવા માટે ઝીણી રુવાંટીનો પણ તે ઉપયોગ કરે છે. તેનો માળો વનસ્પતિની નીચે છુપાવેલો હોય છે. ઈંડાંની સંખ્યા છથી માંડીને બાર સુધીની હોય છે. ઈંડાનો રંગ ઝાંખો પીળાશપડતો કે લીલાશપડતો હોય છે.

જળ પર વસનારા આ પંખીને તરવા માટે પગનાં આંગળાં વચ્ચે ચામડી જોડાયેલી હોય છે, તેથી તે કુશળતાથી લાંબું તરી શકે છે. એ તરતી હોય અને પાણીમાં ઊંધા માથે 'શીર્ષાસન' કરતી હોય ત્યારે જોયા જ કરવાનું મન થાય છે.

બાલવાટિકાઓ અને શાળાઓમાં વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક માટે પંખીચિત્ર દોરવા માટેની પહેલી પસંદ એવું બતક પંખી આપણને જોવા માત્રથી આનંદ આપે એવું નિર્દોષ પંખી છે.

અનુસંધાન પાના નં. 11નું

ક્યારેક ભજનના શબ્દોમાં ફેરફાર કરીને, તો ક્યારેક વાર્તામાં પાત્રોના નામો અને સ્થળો દ્વારા સંદેશાઓ તેઓ ભરૂચના રાજદરબારમાં પહોંચાડતા. ઘણીવાર ધાર્મિક યાત્રાના બહાને અથવા વેપારી ટોળામાં સામેલ થઈને જાસૂસીનું કામ કરતા હતા. કહેવાય છે કે તેમની ચતુરાઈના કારણે મુઘલ દરબારમાં થયેલા કેટલાક ગોપનીય કાવતરાંનો ભાંડો ફૂટ્યો હતો. તેના કારણે ભરૂચની સુરક્ષા મજબૂત બની હતી. આ પરંપરામાં કથાઓની કળા, સંગીતની મધુરતા અને ગુપ્તચર વિદ્યાનું અદ્વિતીય સંયોજન જોવા મળતું હતું. જે આજના સમયમાં પણ લોકકથાઓ અને લોકગીતોમાં ઝળહળે છે.

કચ્છના સૂપાત્ર વિપ્રાંગ (desert) વિસ્તારમાં, સૂફી ફકીરો પોતાને સંપૂર્ણપણે ભટકતા સાધુ મહાત્માઓ તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવતા હતા. તેમના સાધુ વસ્ત્રો અને ભવ્ય સ્વરૂપનું કોમ્બિનેશન તેમની ગુપ્ત ગતિવિધિઓને છુપાવવામાં મદદરૂપ થતું હતું. દ્વારકાથી સિંધ સુધીના પ્રવાસમાં તેઓ ધારાવહ અને ભક્તિમય સ્વરૂપ ધારણ કરીને એકાંતમાં ગુપ્ત માહિતીને આધારે રણનીતિ ગોઠવતા હતા. તેના કારણે રાજ્યોને દુશ્મનની યોજના સામે રક્ષણ પૂરું પડતું હતું. એક વખત તો તેમણે કચ્છના જસદણ નજીક અફઘાની હુમલાની આગાહી આપી, જેથી લોકસમુદાયને બચવાની સમયસર તક મળી.

જૂનાગઢ રાજવી કાળમાં ગિરનાર પર્વતનો વિસ્તાર માત્ર ધાર્મિક યાત્રાધામ જ નહીં પણ રાજકીય રીતે સંવેદનશીલ સરહદી પ્રદેશ પણ હતો. અહીં વસતા 'મેર' લોકો પોતાના ઘોડે સવારી કૌશલ, પહાડી માર્ગોની ઓળખાણ અને વફાદારી માટે જાણીતા હતા. રાજવીઓએ આ કુશળતાઓને રાજકીય હિત માટે ઉપયોગમાં લેતા, તેમને ગુપ્તચરની પદવી આપી હતી. બહારથી તેઓ માત્ર ઘોડે સવાર ચિઠ્ઠીવાહકો જણાતા, પરંતુ હકીકતમાં તેઓ રાજ્ય માટે ગુપ્ત સંદેશા, સૈન્ય ગતિવિધિઓ અને શત્રુઓની હલચલ સંબંધિત માહિતી પહોંચાડતા. તેઓ પહાડના અઘરા માર્ગો, વનો અને નદી પરથી ઝડપથી પસાર થઈ શકતા હોવાને કારણે અકાલ્પનિક રીતે સંદેશ પહોંચાડવા સક્ષમ હતા.

બ્રિટિશ કમાન્ડરોએ પોતાના અહેવાલોમાં તેમને "બુદ્ધિશાળી વોચમેન" (Intelligent Watchmen) તરીકે વખાણી, કારણ કે તેઓ માત્ર સંદેશવાહક નહીં, પરંતુ પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરીને સલાહ આપવા સક્ષમ હતા. ગિરનારના દુર્ગમ પથ પર ગતિમાન આ યુવા મેર, રાજવીઓના માટે આંખ અને કાન બનીને, રાજ્યની સુરક્ષા માટે મૌન સેવા બજાવતા રહ્યા.

19મી સદીના કચ્છમાં, અંજાર એક પ્રખ્યાત બંદરનગર હતું. દરિયાઈ વેપારનું મહત્ત્વનું કેન્દ્ર, જ્યાંથી અરબી સમુદ્ર મારફતે ભારત, આફ્રિકા અને ખાડી દેશો વચ્ચે સતત નૌકાવહાણ થતું. અહીંના કચ્છી વેપારીઓ માત્ર ચતુર વેપારી જ નહોતાં, પરંતુ તેઓ રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ અતિ સજાગ હતા. વિદેશી વેપારીઓ સાથે વેપાર કરતી વખતે, તેઓ સહજ રીતે તેમના સ્વભાવ, વેપાર પદ્ધતિઓ અને તેમની પાછળ રહેલા રાજકીય હેતુઓનો અંદાજ લગાવતા. ઘણી વખત, તેઓ સામાન્ય વાતચીતમાં એવી ગોપનીય વિગતો શોધી કાઢતા કે જે રાજકીય રીતે અત્યંત મહત્ત્વની સાબિત થતી. આ માહિતી તેઓ ગુપ્ત માર્ગોથી કચ્છના રાજદરો સુધી પહોંચાડતા. આ નેટવર્કમાં બંદરની હોડીઓના માલિકો, મધ્યસ્થી દલાલો, માલ વહનકારો અને દૂર દરિયાકાંઠાના એજન્ટો સામેલ હતા. દરેકનો એક નક્કી સંકેત-સિસ્ટમ હતો. કેટલીક વખત માલની પેકેજિંગ, ક્યારેક કાગળ પરના નિશાન, તો ક્યારેક ચોક્કસ શબ્દપ્રયોગ દ્વારા સંદેશ પહોંચાડાતો. કહેવાય છે કે આ ચુસ્ત વ્યવસ્થા કારણે બ્રિટિશોના ઘણા ષડયંત્રો સમયસર ખુલ્લા પડી ગયા. એક પ્રસંગે, જ્યારે બ્રિટિશો કચ્છના દરિયાઈ વેપારમાં પોતાના પ્રભાવ વધારવા માટે ગુપ્ત ગઠબંધન રચી રહ્યા હતા, ત્યારે અંજારના વેપારીઓએ તે માહિતી દરબાર સુધી પહોંચાડી, જેના કારણે એ યોજના નિષ્ફળ બની. આ રીતે, અંજાર માત્ર વેપારનું કેન્દ્ર નહીં, પરંતુ એક મૌન ગુપ્તચર મથક પણ હતું, જેની કથા કચ્છના ઇતિહાસમાં લખાતી રહી ગઈ છે.

19મી સદીના અંતમાં, જ્યારે બ્રિટિશ વહીવટ અને સ્થાનિક રાજ્યો વચ્ચે રાજકિય અને વેપારી દબાણ વધતું ગયું ત્યારે જેઠાભાઈ રાવલ એક ચતુર, ભયમુક્ત, પરંતુ નિષ્ઠાવાન ગુપ્તચર તરીકે પ્રખ્યાત બન્યા હતા. એમને "સલાહકાર" તરીકે દરબારમાં અપાર માન અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત હતો. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ કામ કરતા વેપારીઓ સાથે ઘનિષ્ઠતા જાળવીને ગુપ્ત માહિતી મેળવવાની તેમનામાં નિપુણતા હતી. જેઠાભાઈ રાવલે વિદેશી વેપારીઓ સાથે ઘનિભૂત મિત્રતા સ્થાપી, તેમને વિશ્વસનીય સ્વરૂપમાં પોતાને રજૂ કર્યા. આ રીતે તેઓ બ્રિટિશ સરકારની આંતરિક નીતિ અને ગોપનિય યોજનાઓની માહિતી સફળતાથી સંઘટિત કરી શકતા હતા. એક વખત બ્રિટિશોએ કચ્છ અને ખંભાતના અધિકારીઓ દ્વારા મોરબી પોર્ટ કબજે કરવાનો ગોપનીય પ્લાન તૈયાર કર્યો હતો, ત્યારે જેઠાભાઈએ તે અંગેની અત્યંત મહત્ત્વની માહિતીને ચાલાકીથી અને ઝડપથી રાજવાડા સુધી પહોંચાડી દીધી હતી. પરિણામ મોરબીનો ગઢ સુરક્ષિત રહ્યો હતો. એ પહેલાં પહેલાં ચેતવણી દ્વારા, મોરબીનો પોર્ટ સમયસર સુરક્ષા વ્યવસ્થા દ્વારા મજબૂત કર્યો અને બ્રિટિશોની કુટનીતિને નિષ્ફળ બનાવી. આ ઘટનાએ એમની વફાદારી, સફળતા, કુશળતા અને દેશભક્તિ ઓળખ પ્રસ્થાપિત થઈ. "જેઠાભાઈ રાવલ" જેવા અનેક ગુપ્તચરનો ઉલ્લેખ ઈતિહાસના કોઈ પણ પાના પર મળતો નથી. હવે એવું લાગે છે કે તેઓ આવા લેખ, લોકવાર્તા, સામુદાયિક માહિતી અથવા વ્યક્તિગત માહિતીના આધારે ઈતિહાસમાં અમર થઈ ગયા